

ARTIKELEN

Sociaaleconomische ongelijkheid en het strafrecht: aanzet tot discussie^{*}

Gwen van Eijk

Inleiding

In een recente strafzaak tegen een ‘voorheen prominente’ ondernemer erkende het gerechtshof ‘de maatschappelijke val die de verdachte heeft meegemaakt’: dat de ondernemer ‘diep is gevallen’ en ‘niet meer op de door hem gewenste manier in zijn levensonderhoud kan voorzien’, zag het hof als ‘een straf op zich’.¹ Hoewel deze overweging misschien uitzonderlijk is, is het niet uitzonderlijk dat de rechter rekening houdt met de sociaaleconomische status van verdachten. Zo zijn rechters, in de woorden van de Raad voor de rechtspraak (RvdR), ‘eerder geneigd om mensen met werk een taakstraf op te leggen omdat gevangenisstraf vaak het einde van een baan betekent’.² Ook hier kan meespelen dat het verlies van een baan een ‘straf op zich’ is. Daarnaast wordt werk doorgaans als ‘beschermende factor’ gezien. De hier geciteerde uitspraak van de RvdR is een reactie op een in opdracht van de raad uitgevoerd onderzoek door de Universiteit Leiden naar verschillen in straftoemeting op basis van etnische afkomst van daders. Verschillen op basis van etnische afkomst zijn reden tot zorg en vragen om onderzoek naar achterliggende oorzaken, terwijl verschillen op basis van werkstatus niet problematisch zijn, zo lijkt de RvdR te suggereren.

Toch zou het goed zijn om hierover wel vragen te stellen. De afweging van de rechter om rekening te houden met een baan van de verdachte kan op zich te rechtvaardigen zijn. Maar meer algemeen roept het de vraag op in hoeverre de sociaaleconomische status van daders mag en moet meespelen in strafrechtelijke beslissingen. Leidt dat niet tot klassenjustitie? Een ‘maatschappelijke val’ is bijvoorbeeld exclusief voorbehouden aan prominente verdachten, wat betekent dat alleen zogeheten witteboordencriminelen kunnen profiteren van deze grond voor strafverlaging. Is het met oog op de hoge werkloosheid in de laatste jaren daders eigenlijk wel aan te rekenen dat ze geen werk hebben? In hoeverre is een (kenmerkende) acceptatie van verschillen in straftoemeting op basis van werkstatus en maatschappelijke positie een reflectie van groeiende sociale ongelijkheden in onze samenleving? Het is hoog tijd, zo zal ik betogen, voor een hernieuwde discussie

^{*} Dr. Gwen van Eijk is als universitair docent Criminologie verbonden aan het Instituut voor Strafrecht & Criminologie van de Universiteit Leiden.

1 ECLI:NL:GHDHA:2015:1752.

2 Raad voor de rechtspraak, ‘Onderzoek geeft verklaringen voor verschil in straftoemeting’, 29 januari 2015, te raadplegen via www.rechtspraak.nl/Organisatie/Raad-Voor-De-Rechtspraak/Nieuws/Pages/Onderzoek-geeft-verklaringen-voor-verschil-in-straftoemeting.aspx.

over de rol van sociaaleconomische status van verdachten en daders in strafrechtelijke beslissingen en mogelijke structurele bevoordeling en benadeling van sociale groepen in het strafrecht.

Ongelijkheid in Nederland

In een ander tijdperk zouden we het feit dat de sociaaleconomische status van verdachten en daders meespeelt in strafrechtelijke beslissingen misschien klassenjustitie hebben genoemd. De term is uit de gratie geraakt – of in de taboesfeer beland? In antwoord op Kamervragen over de mogelijke gevolgen van de bezuinigingen op de gesubsidieerde rechtsbijstand in 2013 antwoordde toenmalig minister Opstelten dat er in Nederland ‘geen enkel voorbeeldje’ van klassenjustitie zou zijn.³ Die stellingheid kan echter niet overtuigen, aangezien er nauwelijks onderzoek gedaan wordt naar klassenjustitie – of liever: selectiviteit op grond van sociaaleconomische status, om aan te sluiten bij de nu gangbare (criminologische) terminologie. De regering spreekt bovendien met twee monden, want zij heeft ook verschillende adviesraden gevraagd om onderzoek te doen naar maatschappelijke scheidslijnen. De vraag naar in hoeverre en hoe zulke scheidslijnen hun weerslag hebben in de rechtstoepassing, staat dus nog open.

Dat sociale scheidslijnen reden tot zorg zijn, wordt wel bevestigd door een groeiende verzameling sociaalwetenschappelijke publicaties, waaronder een vorig jaar verschenen drieluik van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).⁴ Ik moet hier volstaan met een zeer beknopte samenvatting van de conclusies van deze publicaties. De economische ongelijkheid is in de afgelopen decennia toegenomen. De nieuwe sociale scheidslijnen lopen niet meer langs afkomst en religie, maar langs opleidingsniveau: hoger en lager opgeleiden wonen gescheiden, trouwen en netwerken vaker binnen hun eigen kring, besteden hun vrije tijd anders, en hebben andere, op punten tegengestelde, politieke overtuigingen. Hoger opgeleiden hebben in onze ‘diplomademocratie’ ook meer politieke invloed dan lager opgeleiden.⁵ Dat, in tegenstelling tot het ideaal van gelijke kansen, het verwerven van een hogere sociale status nog altijd gemakkelijker is wanneer de ouders hoger opgeleid zijn, was voor de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) reden te concluderen dat zich in Nederland een ‘nieuwe klassenmaatschappij’ aftekent.⁶ Die conclusie mag zeer opmerkelijk heten, gezien het taboe rondom ‘klasse’ in de Nederlandse sociale wetenschappen en samenleving.⁷

3 *Kamerstukken II 2013/14, Vragenuur 24 september 2013.*

4 M. Kremer e.a. (red.), *Hoe ongelijk is Nederland?*, Den Haag: WRR 2014; M. Bovens, P. Dekker & W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* Den Haag: SCP/WRR 2014; C. Vrooman, M. Gijsberts & J. Boelhouwer, *Verskil in Nederland*, Den Haag: SCP 2014.

5 M.A. Bovens, ‘De diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie’, *Beleid in Maatschappij* 2006, 33, p. 205-218.

6 RMO, *Nieuwe ronde, nieuwe kansen*, Den Haag: RMO 2011.

7 G. van Eijk, ‘Klassenverschillen in Nederland: percepties, ontkenning en moraliteit’, *Sociologie* 2011, 7, p. 248-269.

De RMO kreeg vorig jaar bijval van het SCP, dat concludeerde dat 'het postmodernistische idee van een klassenloze samenleving dus geen stand [houdt]'.⁸ Op grond van empirisch onderzoek naar het economische, culturele, sociale en persoonlijke kapitaal van Nederlanders liet het SCP zien dat de bevolking ingedeeld kan worden in zes groepen: vier 'sociale segmenten' en twee 'sociale klassen'. 'Segmenten' verschillen van elkaar, maar zijn niet vastomlijnd, terwijl van een 'klasse' sprake is als de positie van een groep bekrachtigd wordt, bijvoorbeeld door groepseigen opvattingen, groepsidentificatie en sociale en ruimtelijke afzondering. Het gaat in Nederland om een 'gevestigde bovenlaag' en een groep die het 'precariaat' is genoemd, beide goed voor 15% van de bevolking. De mensen die tot het 'precariaat' (een Britse term en samenvoeging van 'precair' en 'proletariaat') worden gerekend, leiden een onzeker bestaan, vooral op het gebied van werk en inkomen. In deze groep zitten veel laagopgeleiden en (langdurig) werklozen, mensen met weinig inkomen en vermogen (vaak geen eigen woning) en met weinig sociale en instrumentele contacten. Ondanks dat de onderzoekers spreken van een 'zachte tweedeling' tussen bevolkingsgroepen, is de afstand tussen de twee klassen groot, niet alleen voor wat betreft kapitaal, maar ook op het gebied van politieke voorkeuren, vertrouwen in andere mensen en geluk.

Wat betekent dat nu voor het strafrecht? Een rechtvaardige rechtspleging en rechtstoepassing is afhankelijk van een rechtvaardige sociale structuur, aldus de 'grote hypothese van de rechtssociologie', geformuleerd door Kees Schuyt.⁹ Een onrechtvaardige sociale structuur werkt door in het recht, tenzij allerlei vormen van ongelijkheden worden gecorrigeerd door datzelfde recht. Als we nu op grond van voornoemde onderzoeksbevindingen moeten constateren dat onze samenleving wellicht minder gelijk en rechtvaardig wordt of is geworden, dan lijkt er voldoende reden om ons de vraag te stellen in hoeverre en op welke manieren een rechtvaardige toepassing van het strafrecht in het geding komt of reeds is gekomen. In elk geval kunnen we er niet voetstoots van uitgaan dat sociale veranderingen *niet* doorwerken in het recht, en dat is reden om zowel de rechtspleging en -toepassing als de corrigerende werking van het recht te blijven onderzoeken.

Sociale afstand

Nu in de sociale wetenschappen de term 'klasse' langzaam maar zeker uit de taboesfeer wordt gehaald, is het wellicht ook mogelijk de term 'klassenjustitie' weer af te stoffen. Nu is de term vaak nogal eng begrepen als bewust machtsmisbruik en 'hoge heren' die elkaar de hand boven het hoofd houden. Maar, om nogmaals Schuyt aan te halen, selectieve rechtsbedeling komt in gradaties waarbij de graad van bewustheid varieert van corruptie en machtsmisbruik tot onbewuste selectiviteit en het 'misverstand van goede bedoelingen'.¹⁰ Hoewel we de eerste vormen zeker niet bij voorbaat hoeven uit te sluiten (al was het maar omdat nog

8 SCP 2014, p. 313.

9 C.J.M. Schuyt, *Tussen macht en moraal*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1983, p. 51.

10 Schuyt 1983, p. 65-66.

het nodige te doen is op het gebied van corruptiebestrijding¹¹), wil ik mij in deze bijdrage richten op mogelijke meer verborgen vormen van selectiviteit in rechtsbedeling of rechtstoepassing op grond van sociaaleconomische status van verdachten en daders. Groeiende sociale ongelijkheid kan ertoe leiden dat ook de sociale afstand tussen kapitaalarme en kapitaalkrachtige groepen toeneemt, wat zich vervolgens weer kan uiten in wederzijds onbegrip, wantrouwen en conflict.¹² In combinatie met een 'diplomademocratie', een samenleving waarin vooral (cultureel) kapitaalkrachten de regels bepalen, zou dat kunnen leiden tot een rechtsklimaat dat wordt gekenmerkt door onverschilligheid, vijandigheid of moralisme jegens kapitaalarmere groepen.

Een voorbeeld van onverschilligheid zien we wellicht in de bezuinigingen op de rechtsbijstand. Misschien ligt vijandigheid ten grondslag aan het idee dat de criminelen zelf moeten opdraaien voor de kosten van criminaliteitsbestrijding. Overal waar procedures en beslissingen gekoppeld worden aan kosten, loert het risico van bevoordeling en benadeling op grond van inkomenspositie. Het rechtssysteem kan die ongelijkheid corrigeren via financiële steun of inkomensafhankelijke regelingen. Maar op de gesubsidieerde rechtsbijstand wordt nu juist voortdurend bezuinigd, en het wetsvoorstel om een deel van de kosten van vervolging en detentie te verhalen op de dader is al door de Tweede Kamer. Dat deze maatregelen mensen met een laag inkomen harder treft, kan hier moeilijk worden ontkend, maar lijkt door de wetgever geaccepteerd te worden.

Een ander probleem van sociale afstand kan spelen in persoonlijke interacties tussen veelal hoger opgeleide justitie-actoren en lager opgeleide justitiabelen. Sinds kort worden gedetineerden beoordeeld op hun motivatie, houding en eigen verantwoordelijkheid, en privileges zijn hiervan afhankelijk. Het is de vraag of deze eisen, gezien de sociaaleconomische kenmerken van de gevangenispopulatie, niet 'nogal onrealistisch' zijn.¹³ Het eisenpakket getuigt misschien ook van weinig begrip voor de mogelijke mentale gevolgen van het opgroeien of leven in andere omstandigheden: het model lijkt althans het waardepatroon van mensen die voldoende vaardigheden en competenties bezitten als maatstaf te nemen. Dat waardepatroon lijkt ook weer leidend als het gaat om de reclasseringswerker die als 'goed prosociaal rolmodel' in de interactie met cliënten 'conventionele waarden uitdraagt'.¹⁴ Een 'misverstand van goede bedoelingen' – langer begeleiden en strenger beoordelen van kapitaalarme justitiabelen – is niet ondenkbaar. Is het feit dat hierover nauwelijks discussie bestaat een reflectie van de marginale positie die het 'precariaat' in onze samenleving inneemt?

11 A.J.P. Tillema, 'Ontwikkelingen in corruptiebestrijding in Nederland', *Onderneming en Strafrecht in Praktijk* 2015, te downloaden via www.transparency.nl/2015/07/corruptiebestrijding-2/.

12 WRR 2014.

13 M. Boone, 'Schurende mensbeelden', in: F. de Jong & R.S.B. Kool, *Relaties van gezag en verantwoordelijkheid: strafrechtelijke ontwikkelingen*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2012, p. 295.

14 L. Krechtig, 'Morele praktijken', *PROCES* 2009/3, p. 174-181.

Expliciete selectiviteit

Daarnaast zijn diverse voorbeelden te noemen van directe selectiviteit op grond van de sociaaleconomische status van justitiabelen. Werk, inkomen, een hogere opleiding en huisvesting worden gezien als 'beschermende factoren' die de kans op crimineel gedrag en recidive zouden verminderen. Het risicotaxatie-instrument RISC, op basis waarvan de reclassering advies uitbrengt aan de rechter over recidiverisico en behandelplan van verdachten, neemt deze factoren expliciet mee. Het bestaan van 'witteboordencriminaliteit' maakt direct duidelijk dat maatschappelijke inbedding zeker niet voor iedere dader beschermend werkt. Maar omdat RISC beoogt beslissingen te standaardiseren, worden een lage opleiding, werkloosheid en gebrek aan inkomen en huisvesting voor alle cliënten gescoord als 'criminogene factoren', waardoor een 'prominente ondernemer' per definitie gunstiger scoort dan een dakloze verslaafde. Hoe werkt dat verschil in sociaaleconomische status vervolgens door in de adviezen aan de rechter? Dat het instrument valide en *evidence-based* is, doet niet af aan de ingebakken ongelijke beoordeling van verdachten en daders op grond van hun sociaaleconomische status. En ook dat de rechter er rekening mee houdt of de veroordeelde een baan heeft of niet, is een voorbeeld van hoe sociaaleconomische status expliciet wordt meegenomen in beslissingen over justitiabelen. Verlies van een baan kan inderdaad onwenselijk zijn in termen van recidive en leedtoevoeging, maar kijken we wel voldoende naar de gevolgen voor de werkloze dader? Het zal niet gemakkelijk zijn een taakstraf uit te voeren naast een baan, dus een taakstraf is op het eerste gezicht misschien niet een lichtere straf.¹⁵ Anderzijds, als we kijken naar de gevolgen op langere termijn, dan is een gevangenisstraf misschien toch zwaarder. De dader die een taakstraf uitvoert, behoudt zijn baan en inkomen tijdens en na de straf, terwijl de dader die detentie uitzit gedurende die tijd geen mogelijkheden heeft een baan te krijgen. Na de straf heeft de eerste meer werkervaring, terwijl de laatste een gat op zijn cv heeft, wat het vinden van een baan na detentie op zijn beurt weer kan bemoeilijken. Dit verschil kan doorwerken in mogelijke latere adviezen van de reclassering op basis van de (historische) arbeidspositie. Ook al kunnen werkloze daders hun baan niet verliezen, zij hebben wel *iets* te verliezen, namelijk een kans om na de uitspraak hun leven op de rails te krijgen en om te laten zien dat zij dat willen en kunnen.

Anders dan etnische afkomst

De rol van sociaaleconomische status in straftoemeting en risicotaxatie maakt duidelijk dat selectiviteit op grond van sociaaleconomische status van een essentieel andere aard is dan selectiviteit op grond van etnische afkomst. Er zal zeker een verband en overlap zijn tussen benadeling op grond van etnische afkomst en op grond van sociaaleconomische status, maar toch verdient het onderwerp een

15 S.G.C. van Wingerden & J.A. van Wilsem, 'Straffen omvat meer dan gevangenisstraf: de effecten van daderkenmerken op de straftoemeting voor het gehele sanctiepakket', *Tijdschrift voor Criminologie* 2014, 56, p. 3-23.

eigen discussie en een eigen empirische onderzoeksbenadering. In discussies over selectiviteit op grond van etnische afkomst gaat het over ofwel racisme – dat doorgaans wordt afgekeurd –, ofwel onbewuste vooroordelen en stereotyperingen die doorwerken in beslissingen: het gaat niet om formeel vastgestelde risicoprofielen, maar vaak om onderbuikgevoelens.¹⁶ Dit in tegenstelling tot *classism*, dat vaak niet wordt gezien of herkend als discriminatie of een probleem van ongelijke behandeling. Sociaaleconomische status wordt dan ook meestal niet onbewust maar juist *expliciet* meegenomen in allerlei beslissingen. Probleem is dat hierover geen discussie is, dat het als vanzelfsprekend wordt gezien om justitiabelen op grond van hun sociale of financiële status anders te behandelen.

Maar hebben we wel goed zicht op eventuele consequenties? Persoonlijke omstandigheden als werk, inkomen en huisvesting worden gezien als objectieve factoren waarvan wetenschappelijk is vastgesteld dat ze samenhangen met crimineel gedrag. Maar ook dan is discussie over de rol van deze factoren in strafrechtelijke beslissingen noodzakelijk. Immers, voor etnisch profileren is mogelijk ook wetenschappelijke grond, als we afgaan op de cijfers van politie en justitie, maar discussie over het meenemen van etnische afkomst in beslissingen over opsporing, vervolging en berechting vinden we – terecht – nodig met het oog op onwenselijke neveneffecten zoals discriminatie en stigmatisering. Waarom zou dat anders zijn als het gaat om sociaaleconomische status? Ook het afstemmen van opsporing, vervolging en berechting op achtergestelde daders of dadergroepen kan immers zulke ongewenste neveneffecten hebben. In elk geval kan niet worden volgehouden dat in Nederland ‘geen enkel voorbeeldje’ bestaat van selectiviteit op grond van sociaaleconomisch status – dat gebeurt wel en zelfs bewust. Recent sociaalwetenschappelijk onderzoek en politiek-maatschappelijke discussies over sociale ongelijkheid geven bovendien een extra aanleiding tot discussie over de vraag of en in welke mate of vormen zulke selectiviteit gerechtvaardigd is en wat de consequenties van verschillen in behandeling zijn. Dit artikel heeft hopelijk een eerste aanzet gedaan tot een hernieuwde discussie.

16 J.P. van der Leun & M.H. van der Woude, ‘Kleurenblind de criminaliteit te lijf?’, *PROCES* 2014/1, p. 24-31.